

BAHATTİN AKŞİT - LAİKLEŞME TİPOLOJİSİ¹

Giriş

Sosyoloji, tarihsel süreçte toplumu anlamaya çalışırken, tarihsel kırılmalara bağlı olarak beraberinde pek çok olguyu ve kavramı da incelemek zorunda kalmıştır. Bunu yaparken de toplumda sürekli değişime uğrayan sosyal, siyasal ekonomik, kültürel ve dini olgular sosyolojinin kavramsal çerçevesini hem genişletmiş hem de derinleştirmiştir. Özellikle sanayi devrimi gibi büyük kırılmalar, temel kavramların da evrilmesine neden olmuştur. Laikleşme, modernleşme, sekülerleşme gibi kavramlar (Güngör, 2023) da tarihsel kırılmanın ışığında toplumsal yapıdaki dönüşümlerin ve buna bağlı değişimlerin anlaşılmasında önemli araçlar haline gelmiştir. Modernleşmeyle birlikte aklın ön plana çıkması, rasyonelleşmenin artması, dine dayalı otoritenin zayıflaması laikleşmeyi teşvik etmiştir. Kavramlar tarihsel süreçten bağımsız değildir. Bu nedendir ki sosyolojide bazen kavram aynı kalsa da olgular değişmiştir. Bu bağlamda, modernleşmeden günümüze kadar laiklik kavramı da değişen toplumsal, siyasal ve kültürel bağlamlara göre farklı biçimlerde yorumlanmış ve uygulanmıştır. Bununla birlikte Laiklik ve laiklik ideolojisi birbirinden ayrı olarak değerlendirilmek de mümkündür. Zira modernleşme ile ortaya çıkan “dinle araya mesafe konulması” fikri toplumların siyasal, sosyal ve kültürel yapılarında köklü değişimlere yol açmıştır. Laiklik, başlangıçta “din ve devlet işlerinin ayrılması” (Altındal, 1986, 11) anlamına gelirken, zamanla toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında bir ideoloji olarak dinin hayattaki rolünün azalması ve bireylerin daha seküler bir dünya görüşü benimsemesi şeklinde de genişlemiştir.

Sekülerleşme ve modernleşme kavramları ile birlikte kullanılan laiklik kavramı, Türkiye’de de Osmanlı’dan günümüze kadar gelen bir geçmişi olmakla birlikte farklı kavram ve düşüncelerle çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmamızın konusu, Akşit’in tipolojisinin temel kavramlarını ve bunların toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini inceleyecek, laiklik ve modernleşmenin Türkiye gibi farklı İslam toplumlarında nasıl farklı biçimlerde şekillendiğini tartışacaktır. Çalışmamızın amacı ise Akşit’in sunduğu laikleşme tipolojisi, Türkiye, İran, Suudi Arabistan, Fas, Tunus ve diğer İslam ülkeleri üzerinden ele alınarak, bu toplumların modernleşme süreçlerinde laikliğin nasıl uygulandığına dair bir çerçeve sunacaktır. Konu bu kapsamında yorumlayıcı perspektifle Bahattin Akşit’in “Laikleşme Tipolojisi ve Türkiye’deki Laiklik Deneyimi” yönelik çalışması değerlendirilmiş, laiklik kavramı incelenmeye çalışılmış ve İslam toplumlarının laikleşme tipolojisi veya kuramı geliştirilebilir mi? sorusuna cevap aranmıştır.

¹ Merve Kılıç, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, email: mrvekilic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9251-7749>

1. Bahattin Akşit'in Sosyo-Biyografisi

Bahattin Akşit, 1946 yılında Denizli'de doğmuştur. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde 1968 yılında Sosyoloji lisansını, 1971 yılında Chicago Üniversitesi'nde Sosyoloji yüksek lisansını ve 1975 yılında aynı üniversitede doktorasını tamamladı. Akşit, 1968-1975 yılları arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmış, 1975-1978 yılları arasında aynı bölümde Öğretim Görevlisi olarak çalışmış ardından 1978-1985 yılları arasında Sosyoloji Bölümü'nde Yardımcı Doçent olarak görev almıştır. 1985-1991 yılları arasında Doçent unvanıyla Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaya devam etmiştir. ODTÜ'de akademik faaliyetlerine ek olarak bölüm başkanlığı, dekan yardımcılığı ve Sosyal Bilimler Enstitüsü müdürlüğü görevinde bulunmuştur. 1991 yılında profesör unvanını alan Akşit, 2005-2007 yılları arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Profesör olarak görev almış, 2007-2022 yılları arasında Maltepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde (İngilizce) Profesör olarak görev yapmıştır.

Türkiye'de sosyoloji alanında önemli katkılar sağlayan Bahattin Akşit, Şehir sosyolojisi, köy sosyolojisi, bilim sosyolojisi, din sosyolojisi, sağlık sosyolojisi, doğal afetler sosyolojisi ve başka pek çok alanda önemli çalışmalar yapmıştır. Özellikle toplumsal dinamiklerin anlaşılmasına yönelik yaptığı kapsamlı araştırmalar ve teorik katkılar, akademik çevrelerde büyük takdir toplamış ve bu alanlarda literatüre önemli eserler kazandırmıştır. Akşit'in 170'in üzerinde ulusal ve uluslararası alanda yayımlanmış makale, bildiri ve kitap bölümü bulunmaktadır.

Akşit din sosyolojisi çalışmalarına, Fazlur Rahman ve L. Binder'in "İslamiyet ve Toplumsal Değişme" araştırmaları ile başlamıştır (Akşit, Şentürk, 2012, 69). 1970'lerin başında Chicago Üniversitesi'nde yürütülen bir araştırmada Türkiye'de medreselerde ve imam hatip okullarında dini ve laik eğitimin nasıl yürütüldüğünü ele almıştır. Çalışmasında, bu okulların sayısındaki artış, toplumda İslami değerlere olan talebin bir göstergesi olarak değerlendirilmiş ve İslami eğitimde modern bilimlerin nasıl yer alacağına dair belirsizlikler olduğunu vurgulamıştır (Akşit, 1991).

1960'lı yıllar, modern kapitalizmin hızla geliştiği ve toplumsal yapıları dönüştürdüğü bir dönemdir. Akşit, bu dönemde köy sosyolojisi ve kapitalizm üzerine çalışmalar yaparak, özellikle kırsal alanlardaki toplumsal değişimi² ve modernleşme süreçlerini incelemiştir. Zira bu dönemde tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kırsal alanlar, modern kapitalist üretim ilişkilerinin etkisi altına girmeye başlamış, tarımsal üretim yapısında ve köy yaşamında köklü değişimler yaşanmıştır. Lisans döneminde Mübeccel Kıray ile tanışmış, köy sosyolojisi alanındaki çalışmalarında Kıray'dan etkilenmiştir. Kıray'ın köy sosyolojisi çalışmalarına benzer olarak Ankara iline yakın ve uzak köylerde saha araştırması yapmıştır. Ankara'ya yakın Yunusoğlu köyü ile Elmadağı'nın bir dağ köyü olan Kuşçualı isimli iki köyünü mukayeseli bir şekilde ele alan çalışması "Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi" isimli

² Toplumsal değişme kavramının sosyolojik boyutlarına ilişkin ileri okumalar için bkz. Güngör, 2021.

eserinin verilerini oluşturmaktadır (Arılı, 2008, 272). Akşit lisans döneminde köy çalışmalarına Antalya Manavgat'ta devam etmiş ve biri büyük toprak sahibi diğeri küçük topraklı olan bir köy seçmiş ve bunların dönüşümüne bağlı olarak kapitalizmin köylere girişi ve toplumsal yapının analizini ele almıştır. 1960'lı dönemde yazdığı eserde “az gelişmiş kapitalizm” kavramını Türkiye’de ilk bulan ve kullanan kişilerden olduğunu ifade eden Akşit, azgelişmiş kapitalizmin yerel üretim ilişkileri ve toplumsal yapıların büyük kapitalist devletlerin çıkarlarına uygun şekilde dönüşmesi anlamına geldiğini ifade ederken aynı zamanda toplumsal farklılaşmanın ve iş bölümünün artmasıyla birlikte, köylerdeki ekonomik yapının modernleşmesi ve değişimi ile de ilişkili olduğunu vurgular (Akşit, 1966, 54-98). Akşit, köy, kasaba ve kentlerdeki toplum, iktisat, siyaset ve kültür değişimleri üzerine yaptığı araştırmaları, makale ve tebliğleri “Köy Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme” isimli eserinde kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Bu çalışmasında, farklı yerleşim birimlerinde meydana gelen dönüşümleri, bu değişimlerin nedenlerini ve sonuçlarını analiz ederek, toplumsal yapının nasıl evrildiğini ortaya koyar (Akşit, 1985).

Doktora çalışmasından sonra kent ve köy çalışmalarına ara vermiş ve Chicago Üniversitesi’nden tanıdığı Fazlur Rahman’ın projelerine dahil olarak din sosyolojisi alanındaki çalışmalarından olan Türkiye’deki eğitimin medreselerden modern eğitime geçişi ele almıştır. Din sosyolojisi alanındaki diğer bir çalışması olan “Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri” isimli Akşit, Şentürk, Küçükural ve Cengiz tarafından kaleme alınan eserde, Türkiye’deki dindarlık olgusunu derinlemesine incelenmiş, elit İslam ve halk İslamı arasındaki farklılıkları inceleyerek, bu iki kesimin dini hayatı nasıl yaşadığını, inanç ve ibadet pratiklerini toplumsal cinsiyet, aile yapıları, siyasal tercihler ve ekonomik ilişkiler bağlamında analiz edilmiştir (Akşit, 2012). Akşit ve arkadaşları tarafından ele alınan “Türkiye, Working Street Children in Three Metropolitan Cities: A Rapid Assessment” ve “Afetlere Karşı Hazırlıklı Olmak İçin Halk Eğitimi: Eğitici El Kitabı” isimli diğer eserlerinde ise sokak çocuklarının çalışma koşullarını, maruz kaldıkları kötü koşulları ve afet konularını ele almıştır. Aynı zamanda, “Türkiye’nin Nüfus ve Kalkınma Yazını: Eleştirel Bir Değerlendirme,” “Kültür ve Modernite,” “Bilgi Toplumuna Geçiş: Sorunsallar/Görüşler, Yorumlar/Eleştiriler Ve Tartışmalar” ve “Türkiye’de Bunalım ve Demokratik Çıkış Yolları” isimli kitapların editörlüğünü yapmıştır. Bu eserlerde, Türkiye’nin toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişim süreçlerine yönelik eleştirel bakış açıları ve analizler sunmaktadır.

Akşit, çalışmalarını genel olarak ampirizm geleneğine bağlı olarak oluşturmuş ve saha çalışmalarını titizlikle yürütmüştür. Sosyolojik çalışmalarını yürütürken, o dönemin toplumsal sorunlarına hassasiyet göstererek araştırmalarını sürdürmüştür. Bu çerçevede, yerel ve kırsal alanlarda yaptığı gözlem ve veri toplama süreçlerine dayalı olarak, toplumsal yapı ve değişim üzerine derinlemesine analizler sunmuştur. Bu çalışmalar, teorik perspektiflerle desteklenmiş ampirik veriler aracılığıyla Türkiye’nin sosyolojik dinamiklerini anlamaya yönelik önemli katkılar sağlamıştır.

2. Akşit'e Göre Laikleşme Tipolojisi

Teori ve Uygulama Perspektifleri Açısından Laikleşme Kavramı

Laikleşmenin en temel ve bilindik tanımı yukarıda zikredildiği üzere “din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır.” Etimolojik olarak ele aldığımızda kavram eski Yunancada “Laikus” din adamı olmayanlar veya laiklerin din adamlarından ayrılması için kullanılmıştır (Berkes, 1998,3). Sosyolojik olarak kavram, 1790’larda Fransa’da devrimle birlikte dinin etkisinin azaltılması amacıyla Katoliğin etkili olduğu toplumda ortaya çıkmış ve “dinin devletin kesin denetimi altına alınması” görüşünü savunmuştur (Altındal, 1986, 33). Berkes’e göre Protestanlığın hakim olduğu bölgelerde ise “saeculum” yani “zaman” ya da “çağ” kavramı olarak kullanılmıştır (Berkes, 2012, 18). Aydınlanma ile pozitivist aşama artık dinin toplumsal ve siyasal hayat üzerindeki belirleyici rolünü sona erdirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Ertit, 1790’da ortaya çıkan Fransız devriminde, devrimin gerçekleşme amaçlarından birinin de insanların dinden ziyade devlete bağlılıklarını arttırmak ve asıl amacın din devlet ayrımı değil dini ortadan kaldırmak veya onu devletin kontrollünden çıkamayacak konuma getirmek olduğunu belirtir (Ertit, 109).

Öyle ki 1790 yılı Şubat ayında, sivil anayasasının kabulü için tüm dini toplulukların kapatılmasına dair bir karar alınmış, din adamları manastırlarından sürülmüş ve aynı zamanda cazalandırılmıştır (Souvay, 488). Kavramın tanımı genel itibarıyla “kilise ve devletin ayrılması”, “devletin dinlere karşı tarafsızlığı” ya da “dinin özelleştirilmesi” gibi pek çok tanımı olmakla birlikte sadece bu tanımlarla sınırlı değildir (Maclure ve Taylor, 2011: 19-20).

Laikliğin işleyiş ve uygulama perspektifi açısından baktığımızda, Maclure ve Taylor (Maclure ve Taylor, 2011, 20) laikliğin iki ana ilkeye dayandığını belirtmektedir. Bunlar, “eşit saygı” ve “vicdan özgürlüğü”dür. Bu ilkelerin gerçekleştirilmesi için kilise ile devletin ayrılması ve devletin dinlere karşı tarafsızlığı olmak üzere iki temel işleyiş biçimi gereklidir Bu işleyiş biçimlerinin ise, sadece göz ardı edilebilecek geçici araçlar olmadığını aksine, bu ilkelerin hayata geçirilmesi için zorunlu kurumsal düzenlemeler olması gerektiğini ancak, bu işleyiş biçimleri farklı şekillerde yorumlanabilir ve dinî uygulamalar açısından daha esnek veya daha kısıtlayıcı olabileceğini ifade ederler (Maclure ve Taylor, 2011, 20-21). Bu bağlamda bazı ülkelerde laiklik daha esnek bir yapıda dini özgürlükleri geniş bir şekilde tanıırken, bazı ülkelerde ise daha katı bir laiklik anlayışıyla dini pratikler kısıtlanabilir. Bu uygulama farklılıkları karşısında ise “pasif ve dışlayıcı laiklik” modelleri karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramların gelişmesinde katısı olan Kurul’a göre “dışlayıcı laiklik”, “devletin dini kamusal alandan tamamen çıkarması ve onu özel alana hapsedmesi gerektiğini savunan bir yaklaşımdır. Bu anlayışa göre, devlet “dışlayıcı” bir tutum izleyerek, dinin kamusal görünürlüğü ve etkisini sınırlamalıdır. Pasif laiklik ise devletin, dinin kamusal alanda var olmasına göz yumarak daha pasif bir pozisyon almasını öngörür. Bu modelde devlet, dinin kamusal alanda görünürlüğüne tolere eder.”(Kuru, 2011,14)

Berkes, laikliği sadece dar anlamda “din ve devletin ayrılması” olarak görmenin yeterli olmadığını, bu kavramın daha geniş bir bağlamda, geleneksel ve kutsallaşmış

düzenlemelerden kurtulma sürecini de içerdığını vurgular. Laiklik kavramının Hristiyanlık'tan gelen anlamının Türk toplumuna tam olarak uymadığını belirterek, Batı'dan alınan laiklik kavramının ötesinde, “çağdaşlaşma” teriminin daha uygun olduğunu savunur (Berkes, 2012, 18-19). Bununla birlikte Türkiye’de laiklik Laiklik teriminden önce “asrilik”, “asır” kavramının kullanıldığını, bu anlamın da “çağa uymak” ya da “onun gereklerine uyacak biçimde değişmek” anlamına geldiğini, kavramın daha sonra dincilerin elinde kötü bir kavram durumuna geldiğini, anlamının kötüleştirilmesi yüzünden halkın kulağında olumsuz çağrışımlar yaptığını ifade eder (Berkes, 2012, 18).

Mardin ise laiklik kavramını Türkiye özelinde tarihsel bağlamda modernleşme sürecinde ele almıştır. Bu açıdan laikliği, dinin kamusal alandan dışlanması değil, dinin ve devletin birbirleriyle olan ilişkilerinin yeniden tanımlanması olarak görülmektedir (Mardin, 1991,242).

Akşit, kendi adına din sosyolojisine geç başladığını ifade ederek 1960’lar ve 1970’lerde sosyoloji öğrencisi olduğu dönemde laikleşme ile ilgili sorular sormadığını ve cevap aramadığını belirtir. Laikleşme sürecinin, Türkiye’nin modernleşme çabalarıyla paralel bir şekilde geliştiğini ve özellikle 1930’larda Fransız laikleşme modeline benzer uygulamalarla şekillendiğini vurgulayan Akşit, laikleşmenin sosyolojik boyutlarını inceleyerek, dinî mensubiyetlerin kamusal alandan dışlanmasının ve laik vatandaş kimliğinin oluşturulmasının önemini açıklar (Akşit, 2005, 77). Bununla diğer İslam ülkelerindeki laikleşme süreçlerini modernleşme ile bağlantılı olarak ele alan Akşit, her ülkenin sosyo-politik ve kültürel bağlamına göre farklı laikleşme modelleri geliştirdiğini savunur.

İslam Dünyasında Laikleşme Yolları: Bahattin Akşit’in Tipolojisi

Laikleşme, tarihsel süreç içinde farklı toplumlar tarafından farklı şekillerde uygulanmış ve yorumlanmıştır. Temel olarak “din ve devlet işlerinin ayrılması” şeklinde tanımlansa da, bu kavram bu tanımla sınırlı değildir. Hem sosyolojik hem de tarihsel perspektiften bakıldığında, laikleşme süreci her toplumda farklı dinamikler üzerinden gelişmiş ve çeşitli kuramsal yaklaşımlarla açıklanmıştır. Özellikle Batı toplumlarında laikleşme, modernleşme ile paralel bir şekilde gelişirken, İslam toplumlarında bu süreç daha karmaşık bir yapı sergilemektedir. Hem algılama hem de uygulama açısından “pasif” ve “dışlayıcı” laiklik anlayışları uygulanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, bazı İslam ülkelerinde laiklik tartışmaları modernleşme ile paralel olarak yürütülürken, bazı ülkelerde din ve gelenek korunarak modernleşme süreçlerine entegre edilmeye çalışılmıştır.

İslam dünyasında laikleşme tartışmaları günümüzde hala varlığını sürdürürken devletin dinle olan ilişkisini yeniden tanımlamaya yönelik müspet ve menfi anlamda çeşitli modellerin ve sosyopolitik yaklaşımların gelişmesine aynı zamanda toplum üzerindeki etkilerinin incelenmesine zemin hazırlamaktır. Küçükcan, modernleşme ve laikleşme çabalarına rağmen, Türkiye’nin Doğu’nun geleneksel değerleriyle bir denge kurmaya çalıştığını; Türkiye’deki laikliğin, Fransa gibi ülkelerde olduğu gibi

tam bir devlet-din ayrımı olmadığını, ayrıca seküler elitlerin dini tamamen modern seküler değerlerle değiştirme girişimlerinin başarısız olmasının, İslam'ın yeniden canlanmasına zemin hazırladığını belirtir (Küçükcan, 2003, 505-506).

Berkes'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, laiklik hem bir siyasi gereklilik hem de toplumsal bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, geleneksel dini otoritelerin devlet üzerindeki etkisinin azaltılması ve modern, seküler bir devlet yapısının inşa edilmesi hedeflenmiştir. Berkes, laikliğin sadece dinin devlet işlerinden ayrılması değil, aynı zamanda toplumun modernleşmesi ve Batı ile entegrasyonu için bir araç olduğunu belirtir (Berkes, 1998). Bu bağlamda Türkiye'deki laikleşme Batı ile daha uyumlu niteliktedir.

Göle, İslam ülkelerinde laikliğin genellikle otoriter rejimler tarafından uygulandığını ve bu durumun, demokrasi ile laiklik arasında bir gerilim yarattığını belirtmektedir. Müslüman ülkelerde laikliğin, halkın egemenliği ilkesinden ziyade, İslami egemenlikten korkarak taviz verilmesiyle şekillendiğini ifade eder (Göle, 2000, 94)

Akşit "Laikleşme Tipolojisi ve Türkiye'deki Laiklik Deneyimi" adlı makalesinde laikleşme tipolojilerini ele alırken sosyolojik olarak İslam toplumlarında kutsal ile sekülerlik arasındaki ilişkilerin hangi koşullarda ve nasıl şekillendiği, dinin devlet, siyasal toplum, kamusal alan ve sivil toplumla ilişkilerinin nasıl olduğu ve İslam toplumları için bir laikleşme kuramı geliştirilip geliştirilemeyeceği sorgulamaktadır (Akşit, 2005). İslam ülkelerindeki laikleşme tipolojilerini ele alan Akşit, Gallner'in İslam toplumlarındaki "modernleşme" tipolojilerinden yola çıkmaktadır. Tipoloji, dinselliğin derecesi ve siyasal-sosyal muhafazakârlık/köktencilik olmak üzere iki boyuta dayanır. Bu iki boyutun birleşimi de dört farklı modernleşme tipini ortaya çıkarmaktadır (Gallner, 1981, 69). Dinselliğin derecesi, iki uçta ele alınırken bir uçta köktencilik diğer uçta ise ılımlı dindarlık veya laiklik bulunmaktadır. Bu boyutların her biri ikiye ayrılarak seçenikle ele alındığında dört modernleşme tipi ortaya çıkmaktadır. Gallner'in yaklaşımı laikleşme değil modernleşme tipolojisi olarak tanımlansa da, Akşit, İslam toplumları için bu tipolojiyi "laikleşme-dinselleşme" tipolojisi olarak tanımlamaktadır (Akşit, 2005, 71).

Gallner, İslam toplumlarındaki laikleşmeyi ele alırken "laikleşmeden modernleşecekleri" yönünde bir tez sunmaktadır. Bu tezi açıklarken de yukarıda zikredilen dört tipoloji üzerinde durmuş ve Türkiye, Libya, Cezayir, Fas ve Suudi Arabistan ülkelerini ele almıştır. Akşit ise bu tipolojilerin devamında on bir tipolojide ülkeyi ele alarak farklı laikleşme süreçleri üzerinde durmaktadır. Birinci tipolojide Gallner, Türkiye'yi örnek göstererek ılımlı dindarlık veya laiklik ile radikal/köktenci siyasal-sosyal kurumların bir arada olduğu modernleşme türünden bahseder. Bu tip modernleşme seküler-radikal çerçevede hızlı ve radikal değişimlerle toplumun modernleşmesi beklenirken laiklik anlayışı otoriter devlet yapıları ile desteklenir (Akşit, 2005). Akşit, Türkiye Cumhuriyeti, modern ve laik bir vatandaş kimliği oluşturmak için dinsel mensubiyetleri kamusal alandan dışlayarak özel alana ittiğini

belirtir. Bu süreç ise dışlayıcı laiklik modeli olan 1930'larda Fransız laikleşme modeline benzer bir şekilde gelişmiştir. Laik cumhuriyetin ilanı ve halifelüğün kaldırılması, medrese ve dini vakıfların³ kapatılması gibi önemli olaylar bu dönemde yaşanmıştır. Akşit, 930'lar ve 1940'ların ilk yarısında, laik ulusçuluğun eğitim sistemine yerleştirilmesi için yoğun çabalar sarf edildiğini, bu çabaların yukarıdan aşağıya bir laik Türk Cumhuriyeti inşa etme hedefini taşıdığını, rasyonel düşünce ve bilimsel yaklaşım altında yeni bir ulus inşa etmeyi amaçlayan merkezi bir eğitim sistemini benimsendiğini ifade eder (Akşit, 1991, 166). Ancak Türkiye'de 2000'li yıllardan sonra sert laikliğin yerini yumuşak laiklik uygulamaları almıştır (Güngör, 2020, 19).

İkinci tip modernleşme ise köktenci siyasal-sosyal kurumlaşma ile köktenci İslamlaştırma birlikte gelişmektedir. Türkiye'deki ılımlı dindarlığın aksine, bu modelde daha radikal bir din anlayışı ve siyasal yapı söz konusudur. Cezayir ve Libya, bu tür bir dönüşümün örnekleri olarak gösterilmektedir. Bu ülkelerde, İslam'ın köktenci yorumları, siyasal ve sosyal kurumlarla birleşerek daha otoriter ve katı bir yapı oluşturmuştur. Bu durum, toplumsal dinamiklerin ve siyasal iktidarın, dinin katı yorumlarıyla şekillendiği bir ortamı ifade eder. Bu tip modernleşmede seküler yerine köktenci bir İslamlaştırma söz konusudur. Radikal dini ideolojilerle toplumu yeniden inşa etmeye çalışırken laikleşmeyi reddeder ve toplum köktenci İslami normlara göre yapılandırır. Modernleşme süreci, dini köktencilik üzerinden tanımlar.

Üçüncü tip modernleşme ise muhafazakâr-seküler bir koruma modelidir. Bu tip modernleşme, Türkiye'ye benzer bir ılımlı dindarlık mevcutken siyasal ve sosyal yapılar muhafazakâr-geleneksel bir çizgide kalır. Bu modernleşmede geleneksel ve dini değerler korunarak veya yeniden icat edilerek hem seküler hem de ılımlı dindarlığın bir arada olduğu bir model sunmaktadır. Fas bu modelin örneğidir. Nedeni ise Fas'taki modernleşme süreci batılı seküler değerler ılımlı dindarlıkla toplumda yeniden bir tanımlama söz konusu olurken muhafazakâr ve sosyal normlar ile geleneksel İslami kurumlar korunmuştur. Devlet, modernleşmeyi teşvik ederken, köklü geleneksel yapıları ve muhafazakâr değerleri de muhafaza ederek toplumsal istikrarı sürdürmeyi amaçlar.

Dördüncü tip modernleşme ise Gallner, Türkiye'deki laikleşmenin tam zıttını ifade eder. Köktenci-geleneksel birleşim olan bu tip modernleşme ise köktenci dindarlığın, muhafazakâr ve geleneksel siyasal-sosyal yapılarla sıkı bir şekilde birleştiği bir modernleşme tipidir. Bu modelde, toplumsal yapı hem köktenci bir İslami ideolojiyle hem de katı geleneksel normlarla şekillenir. Suudi Arabistan, bu modelin en belirgin örneğidir. Burada, köktenci bir İslami mezhep olan Vahhabilik, devletin ideolojik temelini oluşturur ve toplumun her alanına nüfuz ederek sadece bireysel sınırlı kalmayarak devlet yasaları, eğitim sistemi ve gündelik yaşam pratikleri de bu

³ Vakıfların Türk toplum yapısında çok derin etki ve işlevlerinin olduğu bilinmektedir. Öyleki Osmanlı Devleti için bir vakıf medeniyeti ifadesi kullanılmaktadır. Bu anlamda vakıfların doğuş ve işlevlerine dair okumalar için bkz. Güngör, 2010.

ideolojinin etkisi altındadır. Bu mezhep, Hanbeli mezhebi kökenli olup, katı bir dini yorum ve uygulama biçimi benimser.

Akşit, Gallner'in bu dört laikleşme tipolojisine ek olarak onbir farklı tipolojiden daha bahseder. Ona göre beşinci tip laikleşme modeli, Türkiye ile Fas arasında bir yerde Tunus örneğidir. Tunus modeli, modernleşme süreçlerinde “ılımlı dindarlık” ile ılımlı reformist siyasal-sosyal kurumların birleştiği ve bütünleştiği bir yapı ortaya koyar. Akşit, bu modelde Türkiye'nin radikal seküler reformları ile Fas'ın muhafazakâr-geleneksel yapısını koruyarak modernleşmesi arasında bir noktada konumlandırır. Tunus hem laiklik hem de dinin kamusal alandaki varlığını dengeli bir şekilde sürdürmeye çalışır. Kendisine özgü bir laiklik modeli ortaya çıkaran Tunus örneği Güngör'ün müslümanların kendi sosyal şartlarına uygun bir fosmasyon geliştirmektedir sözünü desteklemektedir (Güngör, 2020, 22).

Modernleşmeden Köktencilığe: Laikleşme Süreçlerinde Radikal Dinî Dönüşümler

Akşit'in altıncı ve onuncu laikleşme tipi başlangıçta modernist bir dini yaklaşım ile başlayan ancak zamanla köktenci bir din anlayışının egemen olduğu bir yapıyı temsil etmektedir. Altıncı tipolojide İran tipi laikleşmeyi örnek gösterir. Diğer beş örnekten farklı olarak İran şiiliğinin yaygın olduğu toplumdaki modernleşmeyi ele almaktadır. İran örneğinde, Şah dönemi boyunca zorlayıcı laiklik ve köktenci sosyal reformlar uygulanmıştır. Ancak, 1979 İslam Devrimi ile bu laiklik politikaları yerini köktenci bir İslamiyet'e bırakmıştır. Yaşanan bu kırılma ise bir uçtaki radikal laiklikten, tam tersi uçtaki radikal İslamlaşmaya geçişi göstermektedir. Köktenci dinsellik ile radikal siyasal ve sosyal kurumsallaşmanın bütünleştiği ancak bunların Şii'liğe özgü geleneksel yapılarla da uyumlu hale geldiği bir modeldir. Onuncu tip laikleşme ise Pakistan tipolojisidir. Akşit bu tipolojide, Gellner'in tezinin bir uygulaması olarak değerlendirilmektedir. Zira Gallner, İslam toplumlarının modernleşme sürecinde laikleşmenin zor olduğunu savunur. Pakistan, Hindistan'dan ayrılarak kurulduğunda, ulusal kimliğini İslam üzerinden tanımlamıştır. Başlangıçta modernist bir İslam anlayışı olsa da zamanla bu yapı köktenci bir dinin oluşmasına ve yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. 70'lerin sonlarından itibaren, Suudi Arabistan, Mısır, İran ve Pakistan gibi ülkelerden yayılan radikal İslam, Pakistan'da da etkili olmuştur. Akşit'in Fazlur Rahman'ın idam edilmesinin kendisinin modernist bir İslam anlayışına sahip olması nedeniyle köktenci gruplar tarafından hedef alındığını belirtmesi, Pakistan'daki köktenci din anlayışın ne denli hakim olduğunun da göstergesidir (Akşit, 2005,73).

Yedinci tip laikleşme ise Akşit'in “melez/hibrit” model olarak tanımladığı Mısır örneğidir. Bu modelde Nasır liderliğinde yürütülen laikleşme politikaları ve devrimleri, köktenci İslami hareketleri baskı altında tutmaya çalışmıştır. Nasır döneminde devlet, “ılımlı laiklik” ve dindarlık çizgisinde ilerlemiş, radikal sosyal reformlar yapmış, din devletin kontrolü altında tutulmaya çalışılmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen toplumda köktenci radikal bir din anlayışını engelleyememiştir.

Burada dinin kamusal alandan tamamen çıkarılmadığı ancak devletin egemenliğinde olduğu bir yapıyı ifade etse de toplumda modernleşme ile geleneksel değerler arasında bir gerilim yaşanmıştır.

Azınlık Temelli Laiklik Modelleri ve Radikalleşme Dinamikleri

Akşit'in sekizinci ve dokuzuncu tip laikleşmenin hem Irak hem de Suriye örneklerinde laiklik politikalarının azınlık grupları üzerine inşa edilmesi ve bu durumun çoğunluk veya dışlanan toplumsal grupların radikalleşmesine yol açan dinamiklere vurgu yapmaktadır. Bu nedenle bu tipler azınlık temelli laiklik modelleri içerisinde değerlendirilebilir. Zira Sekizinci Irak tipi laikleşme tipolojisi ise Saadam Hüseyin liderliğindeki Baas rejiminin uyguladığı sunni azınlık temeline dayanan milliyetçi ve laik rejimle birlikte “ılımlı dindarlığın” birleştiği bir modeldir. Dini semboller kamusal alandan uzak tutulmaya çalışılsa da ülkedeki Şii topluluğunun dinsel ve siyasal radikalleşmesine zemin hazırlamış ve Baas rejimine karşı radikal bir tutum sergilemiştir (Akşit, 2005, 73). Buradann hareketle bu tip laikleşmede belirli bir toplumsal grupta radikal bir dönüşüme yol açabileceğini göstermektedir. Dokuzuncu tip laikleşme ise Suriye örneğidir. Bu tipolojide Suriye Baas rejimindeki milliyetçi ve laik parti, Şii azınlığa dayanan bir model benimsemiştir (Akşit, 2005, 73). Irak laikleşme tipolojisinden farklı olarak sunnilerin radikalleşmesine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar laik bir devlet yönetimi benimsese de Sünni çoğunluğun dışlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu bağlamda modernleşme ve laikleşme çabaları sonucunda “dini uyanışçılık” (Turner, 2019,100) olarak adlandırılan süreç, marjinalleşen toplumsal grupların dini kimliklerini daha güçlü bir şekilde sahiplenmeleri ve bu kimlik üzerinden siyasal ve toplumsal taleplerini dile getirmeleriyle kendini göstermiştir.

On birinci tip radikalleşme ise Orta Asya'daki Kazakistan ve Kırgızistan tipolojileridir. Akşit'in yaptığı alan araştırmasında bir laikleşme tipolojisi ortaya koymaktadır. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan zorlayıcı laikleştirme politikaları dinin kamusal ve özel yaşam üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Orta Asya devletleri, bağımsızlıklarının ardından din ve mezhepler arasında tarafsız kalmaya çalışmış ve bu yaklaşım, toplumda farklı dini uygulamaların ve laiklik anlayışlarının bir arada var olduğu çoğulcu bir yapı oluşturmuştur. Akşit, Kazakistan ve Kırgızistan'da gelişen dinsel alanın Türkiye, Suudi Arabistan, İran, Mısır ve Pakistan modelleri gibi çeşitli dinî yapıları içerdiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte düşünür, bu ülkelerde İslam dışındaki dinler de önemli bir yer tutmaktadır; özellikle Rus Ortodoks Kilisesi, Katolik ve Protestan kiliseleri, bu alana girmeye çalıştıklarını ancak teoride devletin tüm dinlere eşit mesafede durduğunu ve hiçbirine parasal destek sağlanmadığını ifade etmektedir. Ülkelerdeki din görevlilerinin maaşları arealarındaki topladıkları bağışlarla ödenmektedir. Akşit bu durumun din görevlilerinin “popülerleşmeye” veya bu ülkelerde birbiri ile yarışan diğer ülkelerin bağlarına bağımlı kılındığını ifade etmektedir (Akşit, 2005, 74-76). Orta Asya'daki laikleşme modeli batıda gelişen Maclore ve Taylor'un da ifade ettiği “devletin dinlere karşı tarafsızlığı” tanımına uymaktadır.

3. Din Sosyolojisi ve Laikleşme Modelleri: İslam Dünyasında Kültürel ve Siyasal Dönüşümler

Din sosyolojisinin önemli bir konusu olan laiklik, dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini ve toplumun dini yapılarla ilişkisini ele alır. Laikleşme sürecinde modernleşme ve sekülerleşmeyle birlikte dinin kamusal alandaki etkisinin azalması, toplumlarda köklü dönüşümlere yol açar. Bu bağlamda laikleşme, sadece dini kamusal alandan uzaklaştırma süreci değil, aynı zamanda toplumsal hayatın değişen dinamiklerinin bir parçası olarak görülmektedir.

Turner'ın da belirttiği gibi, küreselleşmenin hakim olduğu dünyada modernleşme süreçleriyle birlikte dini canlanmanın da mümkün olduğu ve hatta modernleşmeyle uyumlu dinsel kültürlerin ortaya çıkabileceği vurgulanmaktadır (Turner, 2019, 101; Güngör-Tokur, 2018). Bu görüş, dinin sadece modernleşme karşısında zayıflayan bir kurum olmadığı, aynı zamanda küresel ve modern süreçlere entegre olabilen, kendini yeniden tanımlayan bir yapı olduğu fikrini ortaya koyar.

Batıdan gelen bir kavram olan laikleşme, İslam toplumlarında farklı bir şekilde algılanmış ve yorumlanmıştır. Güngör, din ve devlet ilişkisinin her toplumda farklı şekillerde gelişebileceğini, bu farklılaşmanın tarihsel süreçte karşılıklı etkileşimlerle farklı anlayışların ortaya çıkmasına neden olabileceğini belirtir (Güngör, 2020, 5). Bu bağlamda, İslam toplumlarındaki laikleşme süreçleri genellikle batıdaki modelden farklılık gösterir. Batıda laiklik, devletin din karşısında nötr bir pozisyon alması ve dinin toplumsal alanlardan uzaklaştırılmasıyla karakterize edilirken, İslam dünyasında laikleşme genellikle devletin dini kontrol altına alma çabası (Şan, 2022, 279) olarak algılanmış ve dinin toplumsal rolü devamlı tartışma konusu olmuştur (Sarıkaya, 2024). Göle ise Batı dışı toplumlarındaki modernleşmenin farklı gerçekleşmesi nedeniyle yerel, kültürel ve tarihsel bağlamda ele alınarak Batı'nın bir dış gerçeklik olarak ele alınmasından ziyade modernliğin yerel biçimlerine vurgu yaparak "yerel modernlikler" kavramını kullanmaktadır (Göle, 2000, 115). Bununla birlikte İslami hareketlerdeki gerilimin din ve siyaset (Güngör, 2020) arasındaki çatışmadan kaynaklandığını ifade ederek, İslami hareketler sadece siyasal-dini bir muhalefet olarak ortaya çıkmakla kalmadığını, aynı zamanda karşı-kültürel bir modernleşme modeli sunduğunu belirtir. (Göle, 2000).

Akşit, İslam toplumlarında laikleşme tipolojilerini ele alırken modernleşme süreçleri ile birlikte bu ülkelerde din devlet ayrışmasından ziyade laikleşme modellerinin kültür, etnik ve dini değer ekseninde koruma ve muhafaza etme noktasında ele almıştır. Zira İslam ülkelerindeki laikleşme Akşit'in tipolojisinden de öngörüldüğü üzere ya dinin özel alana çekilmeye çalışılması ya da dinin yapısının korunarak yeniden yorumlanmasıdır. Laiklik, Batı'daki gibi din ve devlet ayrışmasından ziyade İslam ülkelerinde farklı yorumlanarak modernleşme çabaları içerisinde siyasal zeminden çok sosyal hayatta yorumlanmış ve sekülerleşme süreci olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Akşit, Türkiye'deki laikleşme sürecinde eğitim sisteminin modernleşmesini ele alırken, 1910'larda Genç Türk Medrese Reformu sırasında İslam'ın uzlaşmaya açık bir konumda olduğunu belirtir. Ancak,

1920'ler ve 1930'lardaki Kemalist reformlarla İslam'ın kurumsal olarak neredeyse yok olduğunu, 1950'lerde ise İmam-Hatip okullarının yeniden açılmasıyla ve 1980'lerdeki artışlarla İslam'ın resmi düzeyde yeniden varlık göstermeye başladığını vurgular (Akşit, 1991). Bu bağlamda İslam ile modernleşmenin birbirleriyle uzlaşıp uzlaşmadığı veya yalnızca bölümlenmiş bir şekilde mi var oldukları belirsiz olduğunu ifade eder. Türkiye'nin laikleşme sürecinin ardından ortaya çıkan anlamsal ve duygusal boşluğun, yeni toplumsallık biçimleri ve sivil toplumun gelişmesi ile doldurulabileceği ifade edilmektedir (Akşit, 1991, 94).

Göle (Göle, 2000), Müslüman ülkelerdeki laiklik ve demokrasi arasındaki gerilimi ele alırken, bu ülkelerin çoğunun otoriter siyasal rejimler aracılığıyla göreceli bir laik devlet sistemi kurduğunu ve bunun laiklik ile demokrasi arasında gizli ama şiddetli bir gerilim yarattığını ifade eder. Bu gerilim, modernist seçkinlerin İslamcı değerlerin kamusal alanda daha fazla temsil edilmesini engellemeye yönelik bir tutum geliştirmelerine yol açmakta ve laiklik ile demokrasi arasındaki çatışmayı derinleştirmektedir. Batılılaşma çabaları otoriter rejimler aracılığıyla hayata geçirilirken, demokrasiye geçiş süreçleri ise sıklıkla İslamcı değerlerin ve pratiklerin yeniden canlanmasıyla karşılaşmaktadır (Göle, 2000, 63). Akşit'in laikleşme tipolojilerinde ifade ettiği üzere farklı dini grupların radikalleşmesi de laikleşme süreci sonucunda yaşanan İslamcı değerlerin yeniden yükselişi olarak değerlendirilebilir. İslam dünyasında laiklik süreçlerinin genellikle demokrasiyle uyum içinde olmadığını, aksine otoriter yöntemlerle yönetilen laikleşme süreçlerinin radikalleşmeye ve İslamcı hareketlerin yükselmesine neden olabileceğini ortaya koymaktadır.

Akşit'in laikleşme tipolojisinde, toplumların dinsel derecesi ve siyasal-sosyal yapılarının muhafazakârlık veya köktencilik düzeyine göre nasıl farklı modernleşme yolları izlediği vurgulanmaktadır. Türkiye, İran, Suudi Arabistan, Tunus, Mısır, Irak, Suriye, Pakistan ve Orta Asya cumhuriyetleri gibi örnekler üzerinden geliştirilen bu tipolojiler, laikleşmenin çeşitli formlarını ortaya çıkarmaktadır. Akşit'in bu analizleri, laikleşme süreçlerinin ve biçimlerinin sadece Batılı bir modelle sınırlı olmadığını, İslam toplumlarında da farklı biçimlerde meydana çıkabileceğini göstermektedir.

Bu modernleşme ve laikleşme sürecindeki siyasal dönüşümler, İslam dünyasında otoriter rejimlerin laikliği dayatmasıyla ortaya çıkan radikalleşme ve İslami hareketlerin yükselmesine de yol açmıştır. Göle'nin de belirttiği gibi, İslamcı hareketler, yalnızca siyasal-dini muhalefet olarak değil, aynı zamanda karşı-kültürel bir modernleşme modeli sunarak toplumsal alanda etkin bir rol oynamaya çalışmışlardır. Bu dayatma ise Türkiye'de radikal bir yükselişten ziyade İslam'ın yeniden canlanması olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Bahattin Akşit'in laikleşme tipolojisi çalışmaları, İslam toplumlarında din ve sekülerlik ilişkilerini sosyolojik bir perspektifle ele alarak, bu toplumların modernleşme süreçlerinde nasıl farklı yollar izlediklerini anlamamıza önemli katkılar

sunmaktadır. Kendi ifadesiyle bu tipolojilerin sadece taksonomik kurgular olmayıp “modeller” olduğunu belirtir. Bu bağlamda Akşit, laikleşmeyi homojen bir süreç olarak değil, toplumların özgün sosyo-politik ve kültürel dinamiklerine bağlı olarak farklı biçimlerde gerçekleşen bir olgu olarak değerlendirmiştir. Çalışmaları, Gellner’in modernleşme tipolojilerini temel alarak İslam toplumlarındaki laikleşme ve dinselleşme süreçlerinin çeşitliliğini ortaya koymuş, bu süreçlerin toplumsal yapı ve değişim üzerindeki etkilerini analiz etmiştir.

Sonuç olarak, Akşit’in laikleşme tipolojisi çalışmaları, laiklik ve dinin toplumsal yapıdaki yerini ve toplumun laikleşme deneyimine gösterebileceği tepkileri anlamak toplumda oluşabilecek radikalleşme çabalarının göz önüne serilmesi açısından önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Onun çalışmaları, laiklik tartışmalarının İslam toplumlarındaki özgül bağlamlarını ve bu bağlamlarda laikleşmenin dinamiklerini anlamamızı sağlayarak, daha kapsayıcı ve nüanslı bir bakış açısı geliştirmemize ve ortaya çıkabilecek olan problemleri görmemize olanak tanımaktadır. Akşit’in teorik katkıları hem akademik çevreler hem de toplumsal politika yapıcılar için değerli bir kaynak olmayı sürdürmektedir. Bu çalışmalar, gelecekte laiklik ve modernleşme üzerine yapılacak araştırmalar için sağlam bir temel sunmakta ve İslam toplumlarında laikleşme süreçlerinin anlaşılmasına yönelik derinlemesine bir perspektif sunmaktadır.

Kaynakça

- Akşit, Bahattin. Türkiye’de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği Yayınları, 1967.
- Akşit, Bahattin. Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme. Ankara: Turhan Kitabevi, 1985.
- Akşit, Bahattin. “Islamic Education in Türkiye: Medrese Reform in Late Ottoman Times and İmam-Hatip Schools in the Republic.” İçinde *İslam in Modern Türkiye: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, editör Richard Tapper, 157-167. London: IB Tauris and School for Oriental and African Studies, University of London, 1991.
- Akşit, Bahattin. “Laikleşme: Laikleşme Tipolojisi ve Türkiye’deki Laiklik Deneyimi.” İçinde Şerif Mardine Armağan, ed. Ahmet Öncü ve Orhan Tekelioğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Akşit, Bahattin, Recep Şentürk, Önder Küçükural, ve Kurtuluş Cengiz. Türkiye’de Dindarlık: Muhafazakârlık ve Laiklik Ekseninde İnanma Biçimleri ve Yaşam Deneyimleri. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Altındal, A. Laiklik: Enigma’ya Dönüşen Paradigma. İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.
- Arlı, Alim. “Bahattin Akşit ile Bilimsel Araştırmaları ve Türkiye’nin Sosyolojik Dönüşümü Üzerine.” Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 6/11 (2008): 272.
- Berkes, Niyazi. The Development of Secularism in Türkiye. London: C. Hurst & Co., 1998.
- Berkes, Niyazi. Türkiye’de Çağdaşlaşma. 18. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Ertit, Volkan. “Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik.” Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) 9/1 (2014): 103-120.
- Gellner, Ernest. Muslim Society. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Göle, Nilüfer. Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

- Güngör, Özcan. “Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında İslam Tarihine Makro Bakış.” *Sosyolojik Açıdan Din ve Siyaset El Kitabı*. Editör Özcan Güngör. 3-24. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Güngör, Özcan. “Sosyal Değişme: Tanım, Süreç ve Kavramlar.” *Sosyolojik Açıdan Din ve Toplumsal Değişme El Kitabı*. Editör Özcan Güngör ve Mehmet Emin Sarıkaya. 1-28. Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2021.
- Güngör, Özcan. “Sosyal Bir Kurum Olarak Vakfı Doğuran Sebepler.” *Toplum Bilimleri* 4/7 (2010): 167-184.
- Güngör, Özcan, editör. *Sosyolojik Açıdan Din ve Siyaset El Kitabı*. Nobel Yayıncılık, 2020.
- Güngör, Özcan ve Behlül Tokur. “Küreselleşme Bağlamında Türkiye’nin Rol Modelliği: Ortadoğu Örneği.” *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/2 (2018): 1-18.
- Güngör, Özcan. “Sekülerleşme Nedir: Kavrama Giriş”. *Sosyolojik Açıdan Din ve Sekülerleşme El Kitabı*. 1-35. Ankara: Nobel Yay., 2023.
- Küçükcan, Talip. “State, Islam and Religious Liberty in Modern Türkiye: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere.” *Brigham Young University Law Review* 2003, 2: 475-510.
- Kuru, İ. Ahmet. Pasif ve Dışlayıcı Laiklik. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- MacLure, Jocelyn, and Charles Taylor. *Secularism and Freedom of Conscience*. Harvard University Press, 2011.
- Mardin, Şerif. Türkiye’de Din ve Siyaset - Makaleler. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Sarıkaya, Mehmet Emin. “Farklı Sekülerleşme Yaklaşımlarının Analizi”. ed. Özcan Güngör, Yusuf Yaralıoğlu. 37-70. Ankara: Nobel Akademi yayınları, 2024.
- Souvay, C. L. “The French Papal States during the Revolution.” *The Catholic Historical Review* 8/4 (1923): 485-496.
- Şan, Mustafa Kemal, editör. *Bu Ülkenin Meselelerine Dair Bir Erol Güngör Kitabı*. Tezkire Yayınları, 2020.
- Turner, Bryan S, Habibul Haque Khondker. *Küreselleşme Doğu ve Batı*. Çev. Serkan Özdemir. Koyu Siyah Yayınları, 2019.